

14. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / Составление, предисловие, послесловие, комментарии, вступление к частям книги О. В. Сухомлинской. – К. : Акта, 2008. – 430 с.

Рецензент : д. пед. н., проф. Сейко Н.А.

УДК 378.12

Ворожбит І.В.
(КНУ імені Тараса Шевченка)

ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО – ПРОФЕСОРА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА СУДОЧИНСТВА УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

Стаття присвячена дослідженню викладацької діяльності одного з представників професорської корпорації Університету Св. Володимира – О. Ф. Кістяківського. У розвідці проаналізовані основні форми навчальної роботи викладача зі студентами: теоретичні лекції та практичні заняття. Окремо були розглянуті позааудиторні види професійної активності О. Ф. Кістяківського. Головний висновок доробку полягає в тому, що професор ставився до своїх професійних обов'язків не формально, а з певним пієтетом, що проявлялося у постійному вдосконаленні власних професійних якостей та офіруванні свого приватного часу.

Ключові слова: Університет Св. Володимира, професор, студент, викладацька діяльність, лекція, практичне заняття, приватна консультація.

The article considers the teaching activity of one of the members of professorial corporation of St. Volodymyr University – O. F. Kistiakivsky. Basic forms of educational work of professor with students were analyzed. These were lectures and workshops. Extracurricular methods of professional activity of O. F. Kistiakivsky were reviewed separately. The main conclusion of the article is that the professor treated with his professional duties not formally, but with a certain reverence. This was manifested in the regular improvement of his own professional skills and sacrificing his own private time.

Key words: St. Volodymyr University, professor, student, the teaching activity, lecture, workshop, private tutorial.

23 січня 1877 р. в доповіді на засіданні Київського юридичного товариства, присвяченій науковій діяльності покійного професора О. Чебишева-Дмитрієва, Олександр Федорович Кістяківський наголошував: «Общественный долг каждого из нас – чаще и чаще напоминать обществу о тех, которые потрудились на пользу отечественной науки...» [1, 3]. Виконаймо цей обов'язок і повідношенню до самого Олександра Федоровича [1, 3]. Цими рядками відкривалася стаття Є. Єфимова «Александр Федорович Кістяковський и его научное наследие». Розвідка була написана сто років тому (1915) і приурочувалась до 30-річчя смерті професора Кістяківського. В поточному році спливає 130 років з цієї сумної дати, і знову хочеться підкреслити, що суспільство не повинне забувати про тих, хто потрудився «на пользу отечественной науки».

Олександр Федорович Кістяківський (1833 – 1885) – відомий вчений-криміналіст, історик права, археограф та громадський діяч другої половини ХІХ ст. Майбутній професор народився на Чернігівщині, в сім'ї священика. Навчався у Чернігівському духовному училищі та семінарії. У 1857 р. Олександр Федорович закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира. У 1858 – 1863 рр. працював канцеляристом різних департаментів Сенату в Сакт-Петербурзі. В 1864 р. Кістяківський став приват-доцентом в Університеті Св. Володимира, в званні якого викладав до 1867 р. Олександр Федорович захистив магістерську дисертацію «Исследование о смертной казни» у 1867 р.,

і отримав ступінь магістра кримінального права. Від 1867 р. продовжував працювати доцентом в Університеті Св. Володимира. З 1868 р. Кістяківський став доктором кримінального права, а з 1869 р. – екстраординарним професором. У 1870 р. О. Кістяківський отримав звання професора кримінального права та судочинства Університету Св. Володимира. У 1871 – 1873 рр. Олександр Федорович перебував у закордонних відрядженнях до університетів Відня, Гейдельберга, Берліна, Неаполя, Рима.

Олександр Кістяківський був одним з діячів Старої громади, співробітником «Основи», членом Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства, співзасновником Київського юридичного товариства, членом Історичного товариства Нестора-Літописця. Професор Кістяківський сприяв відкриттю Рубежівської колонії для малолітніх злочинців, був почесним членом Санкт-Петербурзького та Московського університетів.

О. Кістяківський займався дослідженням українського звичаєвого права, історії права та судоустрою в Україні (Гетьманщині), видав і проаналізував «Права, по которым судится малороссийский народ» (1879). Займався теоретичною розробкою новітнього чинного кримінального права.

Серед великої кількості наукових робіт Олександра Федоровича, можна виділити наступні: «Исследование о смертной казни» (1867), «О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия» (1869), «Волостные суды, их история, настоящая их практика и нынешнее положение» (1872), «Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права» (1873 – 1874), «Элементарный учебник общего уголовного права» (1875), «Собрание и разработка материалов по обычному праву» (1876 – 1878), «Главнейшие моменты истории смертной казни в России» (1879), «Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием «Права, по которым судится малороссийский народ» (1878), «Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства» (1882) [2, с. 250-260].

Окрім численних наукових праць Олександра Федоровича, що своїми ґрунтовними теоретичними висновками та практичним значенням сприяли поглибленню знань в галузі вітчизняної кримінології, вчений потурбувався про надійну зміну. Професор підготував плеяду учнів, на яких покладався обов'язок розвивати науку. О. Кістяківський був засновником київської школи кримінального права. Серед найвідоміших її представників можна назвати В. Володимирова, Д. Тальберга, Л. Білогриць-Котляревського, Я. Шостака та ін. Досягнути таких результатів вченому вдалося шляхом щоденної, цілеспрямованої роботи над вдосконаленням власних професійних якостей. Відтак, викладацьку діяльність Олександра Федоровича слід розглядати в якості стійкого елемента повсякденної активності професора.

Історіографію дослідження постаті О. Кістяківського через призму його професійної діяльності, «започаткували» некрологічні тексти учнів та колег покійного. Серед інших можна назвати статті В. Володимирова [3, с. 13-43], І. Лучицького [4, с. 406-415], В. Науменка [5, с. 1-43], І. Фойницького [6, с. 88-102], Л. Білогриць-Котляревського [7, с. 238-254]. Ці праці, насамперед, цінні тим, що тут вміщені «живі», колоритні спогади викладацької манери Олександра Федоровича, особливостей його поведінки в аудиторії, стилі спілкування зі своїми вихованцями тощо. Відтак, їхні автори були безпосередньо знайомими з професором, а тому до присутніх тут оціночних характеристик спричинився сам Кістяківський.

На сьогодні потенціал джерельних свідчень про Олександра Федоровича (щоденник, епістолярія, документація офіційного характеру, наукові статті, замітки та ін.) дозволяє під іншим кутом розглянути викладацьку діяльність професора, застосовуючи при цьому новітні теоретичні моделі та оптики [8; 9]. В цьому контексті слід виділити неповторний документ, котрий вчений залишив по собі – щоденник (за 1874 – 1885 рр.), який є унікальним джерелом висвітлення організації навчальної та наукової роботи у другій половині ХІХ ст. [10, с. 120]. Надзвичайно рельєфно та яскраво

О. Кістяківський змальовує у щоденнику життя професорської корпорації: повсякдення, соціальні орієнтири, *habitus* тощо.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії постать О. Кістяківського цікавить істориків (І. Бутич [11, Т.1. 6-23], М. Палієнко [12, с. 49-84], С. Світленко [13, с. 9-28], В. Шандра [14, с. 510-583]), юристів (Г. Антипенко [15, с. 272-303], П. Берзін [16, с. 284-399], В. Дзюба [17, с. 92-99], О. В. Харитоновна [18]) та дослідників історії педагогічної думки (Н. Побірченко [19, 43-46]). Серед праць істориків на особливу увагу заслуговує передмова І. Бутича до публікації щоденника [11, с. 6-23]. Вчений детально проаналізував життєвий шлях професора Кістяківського, сконцентрувавши увагу, переважно, на наукову та громадську діяльність Олександра Федоровича. Також варто згадати археографічний доробок В. Шандри, без якого «вихід в світ» щоденника був би неможливим. Дослідниця не тільки приймала участь в копіюванні щоденника, а й спорядила текст примітками, іменним та географічним покажчиком, словником рідковживаних слів і термінів, переліком скорочень.

Робота О. Харитоновної побудована на принципі ґрунтовного осмислення наукових здобутків О. Кістяківського з точки зору історії розвитку кримінально-правової науки минулого. П. Берзін розглядає постать професора в контексті наукового потенціалу київської школи кримінального права в цілому. На жаль, викладацька діяльність О. Кістяківського не була виокремлена в самостійний предмет дослідницьких пошуків.

Професійні практики університетського мужа реалізовувалися шляхом взаємодії двох контрагентів навчального процесу: професора та студента. Відтак, просвітницька місія вченого втілювалася в життя через передачу власних знань та вмінь молодшому поколінню у процесі різних форм навчальної роботи: лекції, практичні заняття, приватні консультації тощо. Професійна активність Олександра Федоровича як і інших його колег «по цеху», залежала від університетського навчального процесу. Його циклічний характер з поділом на академічні роки та півріччя з тижневим розкладом занять нормував і регулював професорський розпорядок.

Простежити розклад лекцій та практичних занять Олександра Федоровича можна за даними «Обозрения преподавания в Университете Святого Владимира...», які були вміщені в офіційній частині номерів «Университетских известий». За роки професорської кар'єри Кістяківського, максимальне навантаження в тиждень складало 7 годин, а мінімальне – 4. Навчальна програма О. Кістяківського полягала у взаємному доповненні двох видів робіт: теоретичної та практичної: «...у меня была практическая лекция... Читал Кремянский... этот доклад был выражением и продолжением ряда моих лекций...» [21, с. 101], «В 6 ч. отправился на практическую лекцию...Только студ[енты] Ильюченко и Крижинский отрицали наказуемость, т. е. уловили и усвоили мою мысль, кот[орую] я высказал за несколько пред тем на лекции» [20, с. 212].

Характерним є те, що в 1870 – 1871 навчальному році професор читав лише лекції. Практичні заняття вчений почав проводити після закордонного відрядження. Олександр Федорович відвідав Віденський, Гейдельберзький, Берлінський, Неаполітанський та Римський університети, де він «довольно продолжительно посещал лекции и практические занятия профессоров юридического ф[акультета]та ... с целью ближе и обстоятельнее познакомиться со способом и механизмом преподавания и практических занятий со студентами...» [16, с. 347].

Повернувшись до Університету Св. Володимира, професор запровадив до своєї навчальної програми практичні заняття, використовуючи найкращі європейські здобутки. Спочатку по одній годині на тиждень (I півріччя 1873/74) [22, 5], з другого півріччя цього ж року – по 1,5 години [23, 5]. З першої половини 1874/75 навчального року і до першої половини 1875/76 (в сумі три півріччя), кількість практичних занять сягає 4-х щотижня, а для лекцій було відведено лише 2 години (1874/75 [24, 70]) і 3 години (I півріччя 1875/76 [25, 30]). З другого півріччя 1875/76 рр. і до кінця викладацької

діяльності вченого кількість годин на тиждень налічувалось 6: 4 – на лекційний курс і 2 – на практичні заняття.

Олександр Федорович ретельно нотував у своєму щоденнику порядок проведення ним теоретичних і практичних лекцій. Безперечно, в цьому контексті слід враховувати тенденційність означеного джерела, адже професор розраховував на його майбутню «публічність»: «Если дневнику моему суждено будет уцелеть, он должен будет быть обнаружен много десятков лет спустя после моей смерти. Может быть, спустя полстолетия после моей смерти он будет прочтен не без любопытства. Может быть, в нем отыщется что-нибудь ценное для позднейших поколений [20, с. 626]» (від 29 грудня 1879 р.). Таким чином, щоденник для його автора цілком міг бути знаряддям у формуванні власного образу.

Сама структура записів свідчить про те, що вчений не розцінював власний текст як спосіб самопрезентації від початку його ведення (1874). Тільки з 1876 року щоденникові записи стають дедалі регулярнішими. Проте, згадки професора про власні лекції в університеті датуються вже від 11 лютого 1875 року [20, с. 36]. Структура щоденника за 1874 – 1875 рр. виглядає як простий перелік того, що траплялося з його автором за день. Тут поки що немає розлогіх характеристик, авторських роздумів стосовно тієї чи іншої проблеми тощо. Відтак, записи про власні лекції Олександра Федоровича здійснені з метою фіксації повсякденного життя професора.

Нами було підраховано, що Кістяківський у своєму тексті згадував власні лекції 113 разів. 46 разів супутньою була фраза «приготовление к лекции», що становить 40,7 % від загальної кількості згадок. Готувався професор до заняття вранці того дня, коли за розкладом в нього була лекція: «Встал в 8 час. Приготовление к лекции. Лекция от 12 – 1 ч.» [20, с. 37]; «Встал в конце 8. Приготовление к лекции. В 12 час. Лекция» [20, с. 43] і т.д.

Систематизація матеріалу перед заняттям видавалася річчю вкрай важливою та необхідною для Олександра Федоровича. Вчений вважав, що підготовка є запорукою успіху у викладанні, і без неї читати лекцію неможливо: «Проф. М. Е. Ващенко-Захарченко читает на женских курсах математику. Нередко он приходит читать лекцию, не приготовившись к таковой... Чтобы протянуть время, он наполняет его разными рассказами и анекдотами, не имеющими ничего общего с математикой...» [20, с. 575]. Далі Кістяківський подає вкрай негативну характеристику Ващенко-Захарченка, що демонструє несприйняття Кістяківським безвідповідальності у підготовці до лекцій.

Перші студенти Олександра Федоровича помічали характерні риси його професійної діяльності, і відзначали це в своїх спогадах: «Относительно чтения лекций профессором Кистяковским нужно сказать, что чтения эти не были вполне безупречны; профессор не обладал плавностью речи, ораторским талантом; не было той живости в пересказе содержания лекций, что так пленяет слушателя; но зато приведенные недостатки выкупались удивительной ясностью изложения: строго последовательным развитием мыслей, богатством фактического содержания лекции» [26, с. 211] (тут і далі курсив наш – В. І). Інше джерело «говорить в унісон» з попереднім: «...как преподаватель, А. Ф. не отличался даром увлекательного изложения, блеском речи, но лекции его всегда отличались подготовкой, богатством содержания, продуманностью и строгою последовательностью развития основной идеи, – что, несомненно, составляет высокие качества в академическом преподавании» [27, с. 385].

На нашу думку, манера викладання матеріалу була сформована Кістяківським на початку викладацької кар'єри професора, і набула остаточного довершення під час його закордонного відрядження, коли вчений взурувався на своїх німецьких колег. У листі до О. Романовича-Славатинського з Гейдельберга від 11/23 січня 1872 р., Олександр Федорович зазначав наступне: «Вообще немецкие профессора, чтобы поддержать внимание слушателей, стараются оживить свое чтение, как бы ни был ординарен предмет, о котором они говорят. При этом, каждый увлекается теми силами, которые дала им природа – и в общем выходит, что они не держатся общей академической манеры, а дают простор естеству» [28, арк. 1 зв.].

Цитований матеріал свідчить про те, що професор досить скептично відносився до можливості використовувати під час викладання матеріалу «дар изложения» і «блеск речи». Кістяківський прагнув до манери «академического преподавания», де на перший план виступав спосіб чіткого, послідовного та ґрунтовного викладу матеріалу. Як видно зі спогадів вихованців Кістяківського, йому вдалося це реалізувати, але не в останню чергу завдяки постійній буденній, почасти рутинній, цілеспрямованій праці, втіленій в щоденникових записах лише в одну фразу: «приготовление к лекции».

Окрім лекцій, професор Кістяківський «упражнял студентов практически». Сам Олександр Федорович високо оцінював їх прикладне значення в процесі навчання студентів: «В пользе таких практических занятий нельзя сомневаться... Эти Практические занятия несомненно приучают молодого юриста к самостоятельной работе. Я замечал, что студенты, участвующие в этих занятиях, обнаруживают потом и большую опытность, и большие знания при письменных работах, при сдаче экзамена, и при составлении кандидатских диссертаций» [29, арк. 2 зв.-3].

Такі висновки були сформульовані професором у звіті про проведення практичних занять «и трудах студентов по уголовному праву и уголовному судопроизводству» (1879). В цьому контексті, варто зважати на офіційний характер документу, що сам по собі вносить певне смислове навантаження на ті чи інші оціночні повідомлення його автора. Більше того, співзвучне ставлення до ролі практичних занять у фаховій підготовці студентів циркулювало у середовищі професорської корпорації загалом, що також представлено звітними документами: «По многим предметам историко-филологического и юридического факультетов продолжались практические занятия, которые представляют студентам случай заниматься самостоятельно... Этот способ... обещает подготовить со временем значительное число специалистов, начавших на университетской скамье серьезно заниматься тою или другою наукою» [30, 51].

Тотожність смислового навантаження вищенаведених джерел є зрозумілою, оскільки вони в обох випадках виступають продуктом педагогічних установок університетської професури. Однак, для нас важливим є питання: наскільки Кістяківський реалізовував у своїй викладацькій практиці імперативи, сформульовані в офіційних документах? Адже такого характеру тексти не завжди «показують» реальне, а скоріше те, що прагнули отримати «в ідеалі». Для розв'язання заявленої проблеми цілком слушним є звернення до джерел особистого походження. В щоденнику Кістяківського зафіксовано запис від 22 лютого 1877 р.: «Если бы я был не то богатый, а только состоятельный человек,... я бы ежегодно издавал том студенческих работ, я бы увеличил свою деятельность по занятиям со студентами, я бы точнее узнал бы степень знаний и способностей каждого и стал бы раздавать им работы с тем, чтобы их издать» [20, с. 359].

З першого погляду, цитата виглядає дещо пафосною та патетичною, проте, наведені рядки дозволяють зробити низку важливих узагальнень. Висловлене бажання по збільшенню кількості практичних лекцій свідчить про те, що вчений віддавав належне результативності таких занять. Олександра Федоровича як наставника молоді персонально хвилював рівень кожного свого вихованця, можливість визначення якого, представлялася для професора під час практичного виду робіт. Викладач був націлений на співрацю зі студентами. Заняття не розцінювалися ним виключно як складова університетського розкладу, а виступали шляхом до комунікації обох поколінь, в процесі якої реалізовувалась незмінна місія вченого – «творення собі подібних» [31, с. 120].

Наступний документ офіційного характеру також підтверджує професорське переконання щодо визначальної ролі практичних занять у професійній підготовці студентів. Йдеться про «Инструкцию для ученых занятий за границею магистра уголовного права Л. Белогриць-Котляревского», де по пунктам подаються методичні вказівки для магістра. Окремі положення інструкції сформульовані достатньо демократично, і «дозволяли» магістру самому обирати деякі напрямки навчання. Підтвердженням цього є численні пасажі: «Выбор других наук... следует предоставить ему самому...» [32, арк. 1 зв.]; «Захочет ли он направить свои знания к изучению

политических наук, ...это дело его усмотрения» [32, Арк. 2]; «Тем еще менее приходится указывать в каком порядке и в каком размере он должен слушать курсы...» [32, арк. 3-3 зв.] і т.д.

Лише на один аспект навчання за кордоном професор орієнтував цілеспрямовано, розставляючи акценти відповідним чином так, що цитата сама по собі не потребує особливих коментарів: «Одно для него должно быть признано обязательным, это именно то, чтобы он, как будущий университетский преподаватель, не ограничился бы только одним слушанием или одним изучением предметов, а изучил бы *методы преподавания*, вникал бы в те *специальные способы обучения, которых держатся в заграничных университетах*, познакомился бы со способом руководства профессорами студентов в семинарии, обратил бы внимание на *практические занятия последних*, не оставил бы без внимания *отношений преподавателя к слушателям, вытекающих из обучения*» [32, арк. 4-4 зв.].

Аналізуючи щоденникові записи, видається можливим прослідкувати тенденцію до збільшення самим Кістяківським кількості практичних занять перед іспитами, незалежно від розкладу: «Хотел, чтобы студенты этот месяц позанимались со мной практически» [20, с. 404] (запис здійснено в рубриці від 18 до 30 квітня 1877 р.). Подібне повідомлення зафіксовано в щоденнику 20 квітня 1876 р.: «В 12 часов была лекция. Студенты разрешали те вопросы, которые им заданы. Цель таких занятий состоит в том, чтобы заменить ими школьные репетиции, познакомиться ближе с теми студентами, которые будут экзаменоваться. С тем, чтобы отнять у экзаменов лотерейный характер» [20, с. 165]. Ця лекція була передостанньою в навчальному році, хоча за розкладом вона мала б бути теоретичною. Остання лекція також була практичною, що знову ж таки не відповідало розкладу: «В 12 часов отправился на последнюю лекцию. Студенты должны были читать свои рефераты» [20, с. 166-167] (від 22 квітня 1876 р.). Таким чином, цитовані документи свідчать про характерний намір: зміни в розкладі лекцій були зніційовані самим професором з метою полегшення студентської підготовки до іспитів та створити якомога сприятливі умови для їх складання.

Робота професора з вихованцями під час практичних занять, де видавалось можливим визначити здібності кожного, а також встановити особистий контакт зі студентами – були основними напрямками професійної діяльності для Олександра Федоровича. Яскравим тому підтвердженням слугують оцінки його вихованців: «Для профессоров (йтється про М. Бунге та О. Кістяківського – В. І.) практические лекции служили самым удобным *средством для выбора из нашей среды выделяющихся по своим знаниям и талантам лиц*, которые потом намечались профессорами в стипендиаты... Отношение к нам профессора Кистяковского на практических лекциях было столь же гуманное, терпеливое и сердечное...» [26, с. 210-211].

Протягом професійної діяльності вченого прослідковується зміна методики професора в організації практичних занять. Цю тенденцію можна простежити за вже згадуваними звітами про їх проведення. Звіт за 1875/1876 рр. засвідчує систему навчальних методик вченого за трьома формами робіт: 1. Вивчення історії права, шляхом класичного семінару-бесіди; 2. Розгляд окремих випадків судової практики у спосіб розігрування ролей прокурора та адвоката: «...один из принимающих участие в практических занятиях, берет на себя рассмотрение и доклад одной стороны случая, стороны обвинения. Другой принимает на себя доклад всех доводов, из которых слагается оправдание» [33, арк. 1 зв.]; 3. «...профессор рекомендует студентам проштудировать известный отдел учебника. Затем ... предлагает известный судебный случай для решения, излагая его в кратком и сжатом виде, и притом такой случай, который представляет типическую форму преступности, подходящее под известное учение» [33, арк. 2 зв.]. Сучасною термінологією цей метод можна охарактеризувати як верифікацію теорії з практикою кримінального права.

Для наступних, 1876/1877 та 1879/1880 років, характерна єдина, спільна в рамках означеного періоду, форма проведення заняття: «...студент изучал какой-нибудь вопрос уголовного права по указанному сочинению и читал письменное изложение в виде

лекції. По окончании чтения слушатели – его товарищи – делали ему замечания, просили у него объяснения, заявляли возражения» [34, арк. 1-1 зв.]. У звіті, що представлений хронологічно ранішим часом, відбився процес пошуку оптимальної методики викладання, адже на період 1875 р. О. Кістяківський викладав практичні заняття лише третій рік, тому вчений «експериментував», застосовуючи три різні види роботи. З набуттям педагогічного досвіду, Олександр Федорович виділив для себе одну, найбільш прийнятну форму викладання. Відтак, професор зосередився на моделі класичного німецького семінару, що і викладено в пізніших звітах.

Уже згадуваний Чеважевський, вказує на ще одну сторону професійної діяльності Кістяківського: «...и профессор терпеливо работал с нами privately, исключительно в интересах пользы практических лекций для юристов» [26, с. 211]. Як видно із цитати, вчений продовжував займатися зі студентами поза університетом. У щоденнику Олександра Федоровича зафіксовано щонайменше 105 випадків студентських візитів. Очевидно, конкретного, навмисне відведеного для того дня тижня та часу не існувало, оскільки дані джерела не дозволяють відстежити певної закономірності. Це може свідчити про певний демократизм О. Кістяківського у питанні призначення приватних консультацій. Підтвердженням зазначеного є візит у неділю: «...явился студ[ент] Новиков. Я беседовал с ним о предмете его реферата, кот[орый] он б[удет] читать во вторн[ик]. Прозондировал, с каким успехом он читал мое сочинение о смертной казни. Видно, что он его прочитал и понял» [20, с. 109].

Нами було відстежено 42 повідомлення, що становить 40 % від загальної кількості, коли Кістяківський відзначав прихід студентів, пов'язаний з консультаціями на теми рефератів, котрі попередньо задавав викладач (такий приклад було наведено нами вище). Крім того, студенти часто брали книги у свого наставника: «Около 2 ч. пришел студ[ент] Фиарковский взять книги. Хочет, мов, заниматься наукою, даже по окончанию у-та остаться работать. Рад, мов, служить. Дал книги» [20, с. 322]. Траплялися випадки спільних занять студентів і професора під час таких відвідин: «Вечером в 6 часов пришел Короткевич и Забела. Новый список Литовского Статута... Я показал Забеле и Короткевичу свои рукописи, и мы начали сличать разные списки» [20, с. 362]. Їхня робота тривала дві години. Щоправда, варто визнати факт надзвичайного інтересу Олександра Федоровича до Литовських Статутів як пам'яток права.

Вихованці приходили до професора не тільки виключно з метою отримати настановчу консультацію. Інші, 60 % відзначених в щоденнику випадків студентських візитів, стосувалися наступних аспектів: 1. Юридичні поради, яких потребували студенти: «В этот же день посетил меня молодой человек, отрекомендовавшись студентом филологического ф-та Тиховым. Тоже за советом... Теперь Рихтер явился в Киев и грозит ему судебным преследованием» [20, с. 161]; 2. Візити до професора неформального характеру: бесіди стосувалися внутрішнього життя університету, поточних подій тощо: «Приход Бородина (студент – В. І.) прервал первые минуты сна. Рассказал о демонстрациях, сделан[ых] студ[ентами] Шварцу, на его вступительных лекциях...» [20, с. 37], «В 6 приехала С. Симиренко. Скоро явился Бородин, Картавец (студенти – В. І.). Речь о ст[атье] Маркова. Явился Федотов. В заключение приехал Самир[енко]. Общий чай. После чая разговор. Разошлись в ½ 11» [20, 39]; 3. Також до цієї кількості додаємо, зафіксований у щоденнику, простий перелік осіб, котрі відвідали професора того чи іншого дня, серед яких були вихованці університету.

Як бачимо, спілкування Олександра Федоровича зі студентством не обмежувалося лише аудиторними заняттями, часові рамки яких регламентувалися факультетським розкладом. Кістяківський віддавав своїм вихованцям значну частину свого приватного часу. Варто зазначити, що консультації були складовою навчально-виховного процесу загалом. Проте, якщо в більшості, професори для них відводили конкретні години дня та тижня, то Олександр Федорович цього не робив, що й демонструє відповідне відношення вченого до своїх професійних обов'язків.

Надзвичайно хвилював професора і рівень присутності студентів на своїх заняттях. У щоденнику Кістяківського 50 разів зафіксована кількість слухачів на лекціях, що становить 44, 2 % від загальної кількості згадок про лекції (113). Згадки представлені в щоденнику або простою констатацією факту, або супроводжувалися роздумами, поясненнями з приводу малої присутності студентів. Занепокоєння професора зростало пропорційно до зниження відвідуваності. Так, наприклад, за 1875 рік Олександр Федорович жодного разу не відзначив про присутність у щоденнику. Іншою була ситуація у 1876 р. 2 березня вчений записав: «Студентов было человек 25, а на утренней лекции чел. 40. Вообще, по наблюдению многих, мои лекции одни из самых посещаемых. У иных моих товарищей бывает по 2, 3, 4, 5, как у Незабытковского, Демченка, Славатинского и пр.» [20, с. 102]. Наведені рядки демонструють наскільки викладач був стурбований увагою слухачів, тому і протиставляв себе з іншими своїми колегами.

Початок наступного, 1876/1877 навчального року, професор характеризував по-іншому: «Прихожу на лекцию и против обыкновения застаю наполовину меньше студентов. [В] этом семестре мои лекции посе[щало] человек 25, т. е. половина всех тех, для кот[орых] читается мой курс. Меня поразило отсутствие [многих на лекции. Я был] обескуражен» [20, с. 193] (5 жовтня 1876 р.). Олександр Кістяківський намагався пояснити для себе причини низького рівня відвідуваності. Їх в різний час було декілька: 20 січня 1877 р. «Слушателей было всего 11 человек. Никогда еще не было у меня так мало посетителей. Правда, и то нужно сказать, что теперь курсы малочисленны» [20, с. 314]; 1 лютого 1877 р. «Слушателей было 9 чел. из 40. Что дальше, то меньше. Влияние напечатания курса» [20, с. 331]; 8 березня 1877 р. «Слушателей было всего 5 чел. из 40 обязанных слушать. Скоро придется закрыть лавочку. Я изъясил удивление студентам по случаю обеднения аудитории. Читаешь то, что изложено в учебнике – вот вам результат издания ваших работ» [20, с. 375].

Дійсно, «Элементарный учебник общего уголовного права» «побачив світ» 1875 р., а вже на початку 1877 р. був повністю розпроданим. Показовим є те, що саме на цей період припадають записи в щоденнику, де причиною незадовільної кількості студентів на заняттях Олександр Федорович називав вихід «Элементарного учебника...». Більше того, вчений дізнався про те, що його підручник розпродано якраз 31 січня 1877 р., після чого наступного дня були зроблені відповідні висновки: «Выходя из Промышленного банка встретил книгопродавца Федорова. Он сказал мне, что все экземпляры моего учебника уже проданы и что необходимо приступить ко второму изданию. Я ему ответил, что, согласно моему разговору с ним прежде, я намерен приступить сначала к печатанию курса уголовного судопроизводства. Я давно сознал свою ошибку относительно того, что напечатал всего 500 экз. своего учебника» [20, с. 330].

Як бачимо, спочатку професор вважав своєю помилкою недостатній наклад підручника, але вже наступного дня надрукований курс став для Олександра Федоровича причиною в поясненні малої кількості студентів на своїх лекціях. Кістяківський настільки переймався цим питанням, що в листі до свого знайомого О. І. Загоровського, котрий від'їздив за кордон, писав: «Желал бы иметь от Вас сведения: каких профессоров вы слушаете, как обстоит Лейпцигский юридический факультет, как относятся к посещению лекций студенты?» [35, арк. 2]. Згаданий лист датується 5-м березня 1877 р., що хронологічно співвідноситься з вищенаведеними щоденниковими записами. На нашу думку, не варто закидати професорові його «дріб'язковість», яка, начебто, проявлялася у ретельному нотуванні чіткої цифри присутніх на лекції. Адже для нього це було не принципом, а до певної міри, «лакмусовим папірцем», через який він оцінював себе як професора.

Курс на реалізацію незмінної місії професора: «творення собі подібних» був взятий Кістяківським ще на світанку своєї кар'єри. Про це він ділився зі своєю найближчою людиною – дружиною. На лист Олександра Федоровича, Олександра Іванівна відповідала: «...но неужели добросовестный ученый профессор принесет менее их (идется про Шиллера, Шекспира та Гете – В. І.) пользы человечеству, воспитывая

поколение людей с правильным взглядом на известную науку...» [36, арк. 1. зв.]. Ці рядки були написані 2 червня 1872 року, і стали своєрідним дороговказом на всю майбутню діяльність вченого.

Отже, на підставі викладеного матеріалу, можемо зробити деякі висновки. Викладацька діяльність О. Ф. Кістяківського була одним із елементів культури професорської корпорації. Це проявлялося, зокрема, у особливому ставленні до своїх професійних обов'язків, виконання яких зводилося до реалізації «просвітницької місії» вченого мужа – «творення собі подібних». В процесі формування власних професійних якостей Олександр Федорович орієнтувався на передові на той час європейські зразки. Відтак, головна ідея навчально-виховного процесу для Кістяківського полягала у його демократизації. Практичні заняття, що доповнювалися приватними консультаціями, професор розцінював як основні форми навчання, під час яких наставнику вдавалося встановити особистий контакт з кожним студентом, визначити його здібності та наукові інтереси. Підготовка до лекцій та експерименти з різними методиками проведення практичних занять свідчать про цілеспрямоване вдосконалення Олександром Федоровичем власних викладацьких навичок.

Занепокоєння рівнем присутності студентів на заняттях ще раз підтверджує факт постійної роботи Кістяківського над своїми професійними якостями. Кількість бажаючих слухати його на лекціях – своєрідне дзеркало для професора, у відображенні якого він намагався розгледіти довершеність цих якостей. Олександр Федорович обрав для себе роль «ідеального професора»: «Я полагаю, что профессор должен быть личностью более или менее идеальной. Он должен быть человеком, владеющим в большей мере, чем другие, умственными силами и нравственными качествами, чтобы пользоваться уважением со стороны студентов. Если лицо, жаждущее профессуры не удовлетворяет этому идеалу, пусть оно для блага студентов и своего не входит за кафедру...» [36, с. 265]. З огляду на результати викладацької діяльності професора Кістяківського, що втілювались у вихованцях київської школи кримінального права, Олександр Федоровичу вдалося досягнути заявленого ним ідеалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ефимов Е. Н. Александр Федорович Кистьяковский и его научное наследие : К 30-летию со дня смерти его ([ум.] 13 янв. 1885 г.) / Евгений Ефимов. – Москва: Тип. Г. Лиссинера и Д. Собко, 1915. – Отд. оттиск: Юридический вестник. 1915, кн. 9 (1). – С. 3–22.
2. Біографічну довідку подано за: Кистьяковский Александр Федорович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: В типогр. Имп. у-та Св. Владимира, 1884. – С. 252–260.
3. Володимиров В. Некролог. Александр Федорович Кистьяковский / В. Володимиров // Журнал уголовного и гражданского права. – 1885. – Кн. 2. – С. 13–43.
4. Лучицкий И. А. Ф. Кистьяковский (Некролог) / И. Лучицкий // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 406–415.
5. Науменко В. Александр Федорович Кистьяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной биографии его) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 1–43.
6. Фойницкий И. А. Ф. Кистьяковский как криминалист / И. А. Фойницкий // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1. – С. 88–102.
7. Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Кистьяковского / Л. Белогриц-Котляревский // Киевская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 238–254.
8. Покликання університету: збірник наукових праць. / Відп. ред. О. Гомілко – К., Янко: Веселка, 2005. – 297 с.: іл.

9. Губерський Л. В. Ідея університету: сучасний дискурс. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, С. В. Курбатов. – К., 2014. – 367 с.
10. Грищенко І. С. Короткий В. А. Юридичний факультет Університету Св. Володимира, 1834 – 1920. / І. С. Грищенко, В. А. Короткий. – К., Либідь, 2009. – 256 с.: іл.
11. Бутич І. Л. Передмова / І. Л. Бутич // Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 - 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. Л. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. 1874 – 1879. – С. 6–23.
12. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Марина Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
13. Світленко С. Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
14. Шандра В. С. Примітки. Показчик імен. Показчик географічних назв. / В. С. Шандра // Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 - 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. Л. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. 1880 – 1885. – С. 510–583.
15. Антипенко Г. С. (Нелипа) Наукова спадщина О. Ф. Кістяківського: відголоски Європи / Г. С. Антипенко (Нелипа) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події та постаті. – 2009. – Вип. 7. – С. 272 – 303.
16. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960-ті роки): історико-правове дослідження. Монографія / П. С. Берзін -2-ге вид. перероблене і доповнене – К., ВЦ «Дакор», 2013. – С. 284–399.
17. Дзюба В. Т. Вклад О. Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права / В. Т. Дзюба // Законодавство України: науково-практичні коментарі. – 2005. – № 4. – С. 92–99.
18. Харитоновна О. В. Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень / О. В. Харитоновна – Харків: Право, 2010. – 252 с.
19. Побірченко Н. Уроки професора О. Ф. Кістяківського / Наталя Побірченко // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 43–46.
20. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 - 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. Л. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. 1874 – 1879. – 648 с.
21. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 - 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. Л. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 2. 1880 – 1885. – 584 с.
22. Обзорение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1873-74 учебного года // Университетские известия. – 1873 – № 7. – С. 1–8.
23. Обзорение преподавания в Университете Святого Владимира во втором полугодии 1873-74 учебного года // Университетские известия. – 1873 – № 12. – С. 1–8.
24. Обзорение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1874-75 учебного года // Университетские известия. – 1874 – № 7. – С. 66–73.
25. Обзорение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1875-76 учебного года // Университетские известия. – 1875 – № 7 – С. 37–45.
26. Чеважевский В. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870-1875 г.) // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський – Кн. 2. – К. : Заповіт, 1994. – С. 193–215.
27. Александр Федорович Кистяковский (Некролог) // Юридический вестник. – 1885. – Февраль. – С. 383–392.
28. Кистяковский А[лександр] Ф[едорович] – [Романовичу-Славатинскому] Александру Васильевичу. Письма 11/23 января 1872 – 30/18 января 1873 г. из Гейдельберга, Неаполя в [Киев]. – Институт рукопису Національної бібліотеки України

ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Фонд 144. Особовий фонд Романовича-Славатинського О. В. - Од. зб. № 41 - 43. - 7 арк.

29. Кистяковский А[лександр] Ф[едорович] «О практических занятиях и трудах студентов по уголовному праву и уголовному судопроизводству» [1880]. - ІР НБУВ. - Фонд 61. Особовий фонд Кістяківського О. Ф. - Од. зб. № 393. - 4 арк.

30. Записка о состоянии Университета Св. Владимира в 1873 году // Университетские известия. - 1874. - № 2. - С. 43-55.

31. Иванов А. Е. Кулакова И. П. Ипостаси русского профессора: социальные высказывания рубежа XIX - XX вв. / А. Е. Иванов И. П. Кулакова // Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов [Текст]: коллект. моногр. / пер. с нем. К. Левинсона; пер. с польск. Д. Добровольского; под ред. Е. А. Вишленковой, И. М. Савельевой: Нац. нсслед. ун-т. «Высшая школа экономики», И-т гуманитарных историко-теоретических исследований им. А. В. Полетаева - М. Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. - С. 114-134.

32. [Кистяковский Александр Федорович] «Инструкция для ученых занятий за границей магистра уголовного права Л. С. Белогриц-Котляревского» Черновик карандашом (70-80-е гг. XIX в.). - ІР НБУВ. - Фонд 61. - Од. зб. № 378. - 4 арк.

33. ІР НБУВ. Фонд 61. - Од. зб. № 394 [Кистяковский Александр Федорович] «О практических занятиях студентов юридического факультета кафедре уголовного права [1875/76 г.]. - ІР НБУВ. - Фонд 61. - Од. зб. № 394. - 2 арк.

34. [Кистяковский Александр Федорович] «О практических занятиях по уголовному праву [1878 г.]. - ІР НБУВ. - Фонд 61. - Од. зб. № 392. - 2 арк.

35. Кистяковский А[лександр] Ф[едорович] Загоровскому Александру Ивановичу. ІР НБУВ. - Фонд 3. [Листування]. - Од. зб. № 16820. - Арк. 7 - 8.

36. Кистяковская А[лександра Ивановна] Кистяковскому [Александру] [Федоровичу]. ІР НБУВ. - Фонд 3. - Од. зб. № 62386. - 2 арк.

Рецензент : д. пед. н., проф. Шевченко Г.П.

УДК 173.05.08

д. пед. н., проф. Левківський М.В.
(ЖДУ імені Івана Франка)

КРАЄЗНАВЧІ ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ НА ВОЛИНІ

У статті розкрито історичні витоки наукових досліджень Волинського краю. Аналізуються нові напрямки підготовки майбутніх учителів (студентів, магістрантів, аспірантів) до науково-пошукової діяльності з дослідження історії освіти, культури і духовності Великої Волині (XIX - 30-ті рр. XX ст.), що уточнюють наше знання про значний внесок Волинського краю у скарбницю освіти і культури України.

Висвітлюється досвід педагогічно-краєзнавчої роботи зі студентами вищого навчального закладу.

Узагальнено науково-краєзнавчу роботу формування у майбутніх учителів науково-пошукових компетентностей, почуття «малої батьківщини».

Ключові слова: Волинь, краєзнавство, педагогічне краєзнавство, студенти педагогічних ВНЗ, шляхи формування науково-пошукових умінь студентів.

The article deals with the historical backgrounds of scientific research in the Volyn region. New approaches to the preparation of the future teachers (students, magisters, postgraduate students) for scientific-research work, discovery of pedagogical history, culture of Volyn region (XIX - 30th and XX century) are analyzed and this significantly improves our